

βούλησης καθ' ἑαυτὸ ἐλεύθερης καὶ ποὺ πρέπει νὰ θεωρηθοῦν σὰν προσταγὲς τοῦ ὑπεριότου ὄντος. Γιατὶ μόνο ἀπὸ μιὰ ἠθικὰ τέλεια βούληση (ἄγρια καὶ καλή) καὶ ταυτόχρονα παντοδύναμη, μπορούμε νὰ ἐλπίσουμε τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ, ποὺ ἔχουμε καθῆκον, κατὰ τὸν ἠθικὸ νόμο, νὰ τὸ τοποθετήσουμε σὰν ἀντικείμενο τῶν προσπαθειῶν μας, καὶ ἄρα μπορούμε νὰ ἐλπίσουμε πὼς θὰ τὸ πετύχουμε μὲ τὴ συμφωνία μας πρὸς αὐτὴ τὴ βούληση. Καὶ ἐδῶ τὸ πᾶν παραμένει ἀνεπηρέαστο καὶ βασίζεται ἄπλως στὸ καθῆκον, χωρὶς νὰ μπορούν νὰ τεθοῦν γιὰ κίνητρο ὁ φόβος ἢ ἡ ἐλπίδα ποὺ ἂν γινότουσαν ἀρχές θὰ κατέστρεφαν ὅλη τὴν ἠθικὴ ἀξία τῶν πράξεων. Ὁ ἠθικὸς νόμος μὲ προστάζει νὰ κάνω ἔσχατο ἀντικείμενο ὅλων τῶν προσπαθειῶν μου τὸ ἀνώτατο ἀγαθὸ τὸ δυνατό σ' αὐτὸ τὸν κόσμο. Ἄλλὰ δὲν μπορῶ νὰ ἐλπίσω πὼς θὰ τὸ πραγματοποιήσω παρὰ μόνο μὲ τὴ συμφωνία τῆς βούλησής μου πρὸς τὴ βούληση ἑνὸς ἀγαθοῦ καὶ ἄγιου δημιουργοῦ τοῦ κόσμου· καὶ μολονότι ἡ εὐδαιμονία μου περιλαμβάνεται στὴν ἔννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, σὰν σ' ἓνα σύνολο ὅπου ἡ μεγαλύτερη εὐτυχία παρουσιάζεται ἔνωμένη, κατὰ τὴν πιὸ ταιριαστὴ ἀναλογία, μὲ τὴν μεγαλύτερη ποσότητα ἠθικῆς τελειότητας (τῆς δυνατῆς στὰ δημιουργήματα), ὅμως δὲν εἶναι ἡ εὐδαιμονία ἀλλὰ ὁ ἠθικὸς νόμος (ποὺ ἄλλωστε περιορίζει μὲ αὐστηροὺς ὅρους τὴν ἀπεριόριστη ἐπιθυμία μου) ἡ καθοριστικὴ αἰτία τῆς βούλησης, ποὺ εἶναι κατάλληλη γιὰ τὴν ἐπίτευξη τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ.

Γιὰ τοῦτο ἡ ἠθικὴ εἶναι ἡ θεωρία ποὺ μᾶς διδάσκει ὄχι πὼς ὀφείλουμε νὰ γίνουμε εὐτυχεῖς, ἀλλὰ πὼς ὀφείλουμε νὰ γίνουμε ἀξιοὶ τῆς εὐδαιμονίας. Μόνο ὅταν προστίθεται καὶ ἡ ὑποκειμένη ἐρχεται ἡ ἐλπίδα τῆς συμμετοχῆς μας, κάποια μέρα, στὴν εὐτυχία κατὰ τὸ βαθμὸ ποὺ τὴν ἀξίζουμε σύμφωνα μὲ τὴ διαγωγή μας.

Μπορεῖ κάποιος νὰ θεωρηθῆ ἀξιοὶ τῆς κατοχῆς

ένος πράγματος ἢ μιᾶς καταστάσεως, ὅταν τὸ γεγονός
 ὅτι αὐτὸς βρίσκεται σ' αὐτὴ τὴν κατοχὴ συμφωνεῖ μὲ
 τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν. Μποροῦμε τώρα εὐκόλα νὰ δοῦμε
 πὼς καθε ἀξία ἐξαρτᾶται ἀπὸ τὴν ἠθικὴ διαγωγὴ,
 γιατί στήν ἔννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ αὐτὴ ἰδρύει τὸν
 ὄρο τοῦ ὑπόλοιπου (ἐκείνου ποὺ ἀνήκει στήν κατάστασι)
 δηλ. τοῦ μέρους τῆς εὐτυχίας. Ἀπὸ τοῦτο ἔπεται πὼς
 δὲν πρέπει ποτὲ νὰ πραγματευτοῦμε τὴν καθ' ἑαυτὸ
 ἠθικὴ θεωρίαν θεωρία τῆς εὐδαιμονίας
 νίας, σὰν θεωρία δηλ, ποὺ διδάσκει τὸν τρόπο νὰ
 συμμετάσχουμε στήν εὐδαιμονία· γιατί ἡ ἠθικὴ ἀσχολεῖ-
 ται μόνο μὲ τὴ λογικὴ προϋπόθεσι (conditio sine qua
 non) τῆς εὐδαιμονίας κι' ὄχι μὲ τὰ μέσα γιὰ τὴν κατά-
 κτησί της. Ἀλλ' ἂν ἡ ἠθικὴ (ποὺ θέτει ἀπλῶς καθή-
 κοντα καὶ δὲν προτείνει κανόνες γιὰ ἀνεπηρέαστες βου-
 λήσεις) ἐκτεθῆ πλήρως, ἀφοῦ ἐρεθίστηκε ἡ ἠθικὴ ἐπι-
 θυμία, ποὺ βασίζεται σ' ἓνα νέο νόμο ἐπιδίωξις τοῦ ἀ-
 νώτατου ἀγαθοῦ, (γιὰ νὰ πραγματοποιηθῆ τὸ Βασίλειο
 τοῦ Θεοῦ), ποὺ πρὶν ἡ ἐπιθυμία αὐτὴ δὲν μπορούσε νὰ
 ἔλθῃ σὲ καμμιά ἀνεπηρέαστη ψυχὴ, καὶ ἀφοῦ, γιὰ βοή-
 θεια αὐτῆς τῆς ἐπιθυμίας, ἔγινε τὸ βῆμα πρὸς τὴ θρη-
 σκεία· τότε μόνον αὐτὴ ἡ θεωρία τῶν ἠθῶν μπορεῖ νὰ
 ὀνομαστῆ θεωρία τῆς εὐδαιμονίας, γιατί ἡ ἐλπίδα
 αὐτῆς ἀρχίζει μόνο ἀπ' τὴ θρησκεία.

Ἀπὸ τοῦτο μποροῦμε ἐπίσης νὰ δοῦμε πὼς δὲν πρέ-
 πει νὰ θεωρήσουμε τὴν εὐτυχία γιὰ ἔσχατο
 σκοπὸ τοῦ Θεοῦ κατὰ τὴν δημιουργία τοῦ κό-
 σμου, ἀλλὰ τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν. Τοῦτο στήν ἐ-
 πιθυμία τῆς εὐδαιμονίας τῶν λογικῶν ὄντων σ' αὐτὸ τὸν
 κόσμῳ προσθέτει ἄλλη μιὰ προϋπόθεσι, τὸ νὰ εἶναι ἀ-
 ξία τῆς εὐδαιμονίας, δηλ, τὴν ἠθικότητα τῶν ὄν-
 των αὐτῶν, ποὺ μόνο ἂν τὴν κατέχουν μποροῦν νὰ ἐλ-
 πίσουν πὼς θὰ μετέσχουν στήν εὐδαιμονία, μὲ τὴ δύ-
 ναμη ένος σοφοῦ δημιουργοῦ. Ἀφοῦ, πράγματι, ἡ
 σοφία ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψὴ ἐνδιαφέρεται γιὰ τὴ

γνώση τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ καὶ πρακτικά, γὰρ τὴ συμφωνία τῆς βούλησης πρὸς τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, γὰρ τοῦτο δὲν μπορούμε ν' ἀποδώσουμε σὲ μιὰ ὑπέριστα καὶ ἀνεξάρτητη σοφία ἕνα σκοπό, πὺ νὰ βασιζέται ἀπλῶς στὴν καλωσύνη. Ἐπειδὴ δὲν μπορούμε νὰ νοήσουμε τὸ ἀποτέλεσμα αὐτό τῆς καλωσύνης (σχετικὰ μὲ τὴν εὐδαιμονία τῶν λογικῶν ὄντων) παρὰ μόνο μὲ τὴν περιοριστικὴ προϋπόθεση τῆς συμφωνίας μὲ τὴν ἀγιότητα (1) τῆς ἀτομικῆς βούλησης, προσαρμοσμένης στὸ γενετικὸ ἀνώτατο ἀγαθόν. Γιὰ τοῦτο ἐκεῖνοι πὺ τόποθετοῦν τὸ σκοπὸ τῆς δημιουργίας στὴ δόξα τοῦ Θεοῦ (ἂν ὑποθέσουμε πὺς αὐτὴ ἢ δόξα δὲν νοεῖται στὴν ἀνθρώπινη σημασία της, τοῦ νὰ γίνεται κανεὶς ἀντικείμενο ἐκτίμησης) ἔχουν βρῆ τὴν πιὸ καλὴ ἔκφραση. Γιατὶ τίποτε δὲν τιμᾷ τὸ Θεὸ περισσότερο ἀπὸ κείνο πὺ πρέπει νὰ ἐκτιμᾶμε πιὸ πολὺ στὸν κόσμον, τὸ σεβασμὸ πρὸς τὴν προσταγὴ του, τὴν

---

1) Μ' αὐτὴ τὴν εὐκαιρία καὶ γὰρ νὰ τονίσω τὸν ἰδιαιτερο χαρακτηριστὴρ αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν, παρατηρῶ ἀκόμη πὺς, τὴ στιγμὴ πὺ ἀποδίδουν στὸ Θεὸ διάφορες ἰδιότητες, πὺ ὑπάρχουν ἀκόμα καὶ στὰ δημιουργήματά του, μόνο πὺ στὸ Θεὸ ἔχουν ἐξυψωθῆ στὸν ἀνώτατο βαθμό, (π.χ. ἡ δύναμη, ἡ ἐπιστήμη, ἡ παρουσία, ἡ καλωσύνη, μετατρέπονται στὰ ἐπίθετα παντοδύναμος, πανεπιστήμων, πανταχοῦ παρὼν, πανάγαθος κ.τ.λ.). Ὑπάρχουν ὅμως τρεῖς πὺ ἀποδίδονται ἀποκλειστικὰ καὶ μόνο στὸ Θεὸ, χωρὶς τὴν προσθήκη τοῦ μεγέθους, καὶ εἶναι καὶ οἱ τρεῖς ἠθικές. Ὁ Θεὸς εἶναι ὁ μόνος ἀγιος, ὁ μόνος μακάριος, ὁ μόνος σοφός· γιὰ αὐτὲς οἱ ἐννοίες εἶναι ἀπεριόριστες. Ἄρα, σύμφωνα μὲ τὴ σειρά τους, ὁ Θεὸς εἶναι ἐπίσης ὁ ἀγιος νομοθέτης (καὶ δημιουργός), ὁ ἀγαθὸς κυβερνήτης (καὶ φύλακας), ὁ δίκαιος δικαστής. Τρεῖς ἰδιότητες, πὺ περιέχουν ἀπὸ μόνες τους κάθε τι, πὺ ἀπ' αὐτὸ ὁ Θεὸ γίνεται τὸ ἀντικείμενο τῆς θρησκείας, καὶ πὺ σ' αὐτὲς οἱ ἀνάλογές τους μεταφυσικὲς τελειότητες προσθέτονται ἀπὸ μόνες τους στὸ λόγο.

ὑπακοή στὸ ἱερὸ καθήκον, πού θέτει ὁ νόμος του, ὅπου ἐκδηλώνεται ἡ θαυμαστή του διάθεση νὰ στεφανώσῃ μιὰ τόσο ὡμορφη τάξη μὲ μιὰ ἀνάλογη εὐτυχία. Ἐν τὸ τελευταῖο τοῦτο σημεῖο τὸν κάνει ἀγαπητὸ (γιὰ νὰ μεταχειριστοῦμε μιὰ ἀνθρώπινη ἔκφραση), χάρις στὸ πρῶτο γίνεται ἀντικείμενο λατρείας. Ἀκόμα καὶ οἱ ἄνθρωποι κάνοντας τὸ καλὸ μποροῦν βέβαια ν' ἀποκτήσουν ἀγάπη, ἀλλὰ μόνο γιὰ τοῦτο, δὲν μποροῦν ποτὲ ν' ἀποκτήσουν τὸ σεβασμὸ· ἔτσι πού κι' ἡ πιὸ μεγάλη ἀγαθοεργία τοὺς τιμᾷ, μόνο γιὰτὶ ἔγινε σύμφωνα μὲ τὴν ἀξία.

Τὸ ὅτι στὴ σειρά τῶν σκοπῶν τοῦ ἀνθρώπου (καὶ καθ' ἑαυτὸ λογικοῦ ὄντος) ὑπάρχει ἓνας αὐτοσκοπός, πού δὲν μπορεῖ δηλ. νὰ χρησιμοποιηθῇ ἀπλῶς σὰν μέσο ἀπὸ κανένα (οὔτε ἀπὸ τὸ Θεό), χωρὶς νὰ εἶναι ταυτοχρόνα καὶ σκοπός· τὸ ὅτι δηλ. ἡ ἀνθρώπινα ὀφείλει νὰ εἶναι ἅγια γιὰ μᾶς τοὺς ἴδιους στὸ πρόσωπό μας· τοῦτο εἶναι αὐταπόδεικτο, γιὰτὶ ὁ ἄνθρωπος εἶναι τὸ ὑποκείμενο τοῦ ἠθικοῦ νόμου, ἄρα καὶ τοῦ καθ' ἑαυτὸ ἀγίου, πού μόνο γι' αὐτὸ καὶ σύμφωνα μ' αὐτὸ ἓνα πράγμα μπορεῖ νὰ ὀνομαστῇ ἅγιο ἐν γένει ἀφοῦ ὁ ἠθικὸς νόμος βασίζεται στὴν ἐλευθερία τῆς βούλησής μας, σὰν ἐλεύθερης βούλησης, πού σύμφωνα μὲ τοὺς παγκόσμιους νόμους τῆς πρέπει ἀναγκαστικὰ νὰ μπορῇ νὰ συμφωνῇ ἢ μὲ κείνο, στὸ ὅποιο ὀφείλει νὰ ὑποταχθῇ.

VI.—Ἐπὶ τῶν αἰτημάτων τοῦ καθαρῶν πρακτικοῦ λόγου γενικά.

Ἄλλα τὰ αἰτήματα προέρχονται ἀπὸ τὴν ἀρχὴ τῆς ἠθικότητας, πού δὲν εἶναι αἶτημα, ἀλλὰ νόμος, πού μ' αὐτὸν ὁ λόγος καθορίζει ἀμεσα τὴ βούληση. Γιὰ τὸ λόγο τοῦτο ἡ βούληση, πού καθορίζεται μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, σὰν καθαρὴ βούληση χρειάζεται τις ἀναγκαῖες αὐτὲς

προϋποθέσεις, γιὰ τὴν ὑπακοή τῶν διδασμάτων του. Τὰ αἰτήματα αὐτὰ δὲν εἶναι θεωρητικὰ δόγματα, ἀλλὰ ὑποθέσεις (Voraussetzungen) ἀπὸ ἀναγκαστικὰ πρακτικὴ ἄποψη, καὶ ἄρα δὲν ἐκτείνουν πραγματικὰ τὴ θεωρητικὴ γνώση, ἀλλὰ δίνουν στίς ἰδέες τοῦ θεωρητικοῦ λόγου γένικὰ (μὲ τὴ σχέση των πρὸς ὅ,τι εἶναι πρακτικὸ) τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα, καὶ τίς δικαιολογοῦν σὰν ἔννοιες, πού ἢ δυνατότητά τους διαφορετικὰ δὲν θὰ μπορούσε νὰ βεβαιωθῇ.

Αὐτὰ τὰ αἰτήματα εἶναι: τῆς ἀθανασίας, τῆς ἐλευθερίας στή θετικὴν ἔννοιαν (σὰν αἰτιότητος ἑνὸς ὄντος κατὰ τὸ μέρος πού ἀνήκει στὸ νοητὸ κόσμον), καὶ τῆς ὑπαρξοῦ τοῦ Θεοῦ. Τὸ πρῶτο προέρχεται ἀπὸ τὴν πρακτικῶς ἀναγκαίαν προϋπόθεσιν μιᾶς διάρκειας ἀντίστοιχης πρὸς τὴν ὀλοκληρωτικὴν πλήρωσιν τοῦ ἠθικοῦ νόμου. Τὸ δεῦτερον ἀπὸ τὴν ἀναγκαίαν ὑπόθεσιν τῆς ἀνεξαρτησίας ἀπὸ τὸν αἰσθητὸν κόσμον καὶ τῆς ἐξουσίας τοῦ καθορισμοῦ τῆς βούλησός μας κατὰ τὸ νόμον ἑνὸς νοητοῦ κόσμου, δηλ. τῆς ἐλευθερίας. Τὸ τρίτον ἀπὸ τὴν ἀναγκαιότητα τῆς προϋπόθεσιν ἑνὸς νοητοῦ κόσμου, πού ἢ πραγματοποιήσῃ του εἶναι ἀπαραίτητη γιὰ τὴν ἐπίτευξιν τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ, μέσω τῆς ὑποθέσεως τοῦ ἀνεξάρτητου ἀνώτατου ἀγαθοῦ, δηλ. τῆς ὑπαρξοῦ τοῦ Θεοῦ.

Ἡ ἀπαραίτητη βλέψιν πρὸς τὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, μέσω τοῦ σεβασμοῦ σιὸν ἠθικὸν νόμον, καὶ ἢ προσδοκίαν τῆς ἀντικειμενικῆς του πραγματικότητος, ὀδηγοῦν, κατὰ τὰ αἰτήματα τοῦ πρακτικοῦ λόγου, σὲ ἔννοιες, πού ὁ θεωρητικὸς λόγος μπορούσε βέβαια νὰ τίς ἀναπτύξῃ σὰν προβλήματα, ἀλλὰ δὲν μπορούσε νὰ τὰ λύσῃ. Λοιπόν, 1) ὀδηγοῦν σὲ μιὰ ἔννοιαν, πού ὁ θεωρητικὸς λόγος γιὰ τὴ λύσιν της δὲν μπορούσε νὰ κάνη ἄλλο ἀπὸ παραλογισμοῦς (δηλ. στήν ἔννοιαν τῆς ἀθανασίας), γιὰτι σιὸν θεωρητικὸν λόγον ἔλλειπε τὸ χαρακτηριστικὸν τῆς ἐπιμονῆς πρὸς συμπλήρωσιν, μὲ τὴν πραγματικὴν παράστασιν

μιάς ούσιας. τῆς ψυχολογικῆς ἔννοιας ἑνὸς ἔσχατου ὑποκειμένου, ποὺ ἀναγκαστικὰ πρέπει ν' ἀποδοθῆ στὴν ψυχὴ κατὰ τὴ συνείδηση τοῦ ἑαυτοῦ της. Τοῦτο τὸ πετυχαίνει ὁ πρακτικὸς λόγος μὲ τὸ αἶτημα μιᾶς διάρκειας ἀναγκαίας γιὰ τὴ συμφωνία πρὸς τὸν ἠθικὸ νόμο στὸ ἀνώτατο ἀγαθόν, θεωρούμενο σὰν συνολικὸ σκοπὸ τοῦ πρακτικοῦ λόγου. 2) Ὁδηγοῦν στὴν ἔννοια, ποὺ γι' αὐτὴ μόνον μιὰ ἀντινομία περιεῖχε ὁ θεωρητικὸς λόγος καὶ ποὺ ἡ λύση αὐτῆς τῆς ἀντινομίας μπορούσε νὰ βασιστῆ μόνον σὲ μιὰ ἔννοια, τὴν ὁποία ὁ θεωρητικὸς λόγος μπορούσε βέβαια νὰ σκεφθῆ σὰν προβληματική, ἀλλὰ δὲν μπορούσε νὰ τὴν ἀποδείξῃ ἢ νὰ τὴν καθορίσῃ κατὰ τὴν ἀντικειμενικὴ της πραγματικότητα, ὁδηγοῦν δηλ. στὴν κοσμολογικὴ ἰδέα ἑνὸς νοητοῦ κόσμου καὶ τῆς ὑπαρξῆς μας σ' αὐτόν μέσω τοῦ αἰτήματος τῆς ἐλευθερίας (ποὺ ἡ πραγματικότητά της ἀποδείχνεται μὲ τὸν ἠθικὸ νόμο καὶ μαζὺ ἀποδείχνεται ὁ νόμος ἑνὸς νοητοῦ κόσμου, ποὺ γι' αὐτόν μόνον ἐνδείξεις μπορούσε νὰ μᾶς παρουσιάσῃ ὁ θεωρητικὸς λόγος χωρὶς νὰ μπορῇ νὰ τοῦ καθορίσῃ τὴν ἔννοια). 3) Δίνουν σὲ κείνο, ποὺ ὁ θεωρητικὸς λόγος μπορούσε βέβαια νὰ τὸ σκεφθῆ, ἀλλὰ ὄφειλε νὰ τὸ ἀφίση ἀκαθόριστο σὰν ἀπλὸ ὑπερβατικὸ ἰδανικό, στὴ θεολογικὴ ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος, ἕνα νόημα (ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη, δηλ. σὰν προϋπόθεση τῆς δυνατότητας τοῦ ἀντικειμένου μιᾶς βούλησης καθωρισμένης μέσω τοῦ νόμου ἐκείνου). Τὸ τοποθετοῦν δηλ. στὴ θέση τῆς ὑπέρτατης ἀρχῆς τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ σ' ἕνα νοητὸ κόσμον, μέσω μιᾶς ἠθικῆς νομοθεσίας παντοδύναμης σ' αὐτὸ τὸν κόσμον.

Ἄλλὰ μ' αὐτὸ τὸν τρόπο, μὲ τὸν καθαρὸ πρακτικὸ λόγον, εὐρύνεται πραγματικὰ ἡ γνώση μας, καὶ ὅ,τι ἦταν ὑπερβατικὸ γιὰ τὸ θεωρητικὸν λόγον εἶναι ὑπαρκτὸ γιὰ τὸν πρακτικόν; Χωρὶς ἀμφιβολία, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ πρακτικὴ ἀποψη. Ἀφοῦ, πραγματικά, μ' αὐτὰς τὶς ἔννοιαις δὲν μαθαίνουμε οὔτε τὴ φύσιν τῆς ψυχῆς

μας, οὔτε τὸ νοητὸ κόσμον, οὔτε τὸ ὑπέρτατο ὄν, πῶς εἶναι σὰν πράγματα καθ' ἑαυτά· ἀλλὰ μόνο ἐνώσαμε τις ἔννοιες αὐτὲς στήν π ρ α κ τ ι κ ῆ ἔννοια τοῦ ἀ ν ὄ τ α τ ο υ ἀ γ ο θ ὆ ὤ, σὰν ἀντικείμενο τῆς βούλησής μας καὶ ἐντελῶς a p r i o r i ῖ, μέσω τοῦ καθυροῦ λόγου, μολονότι μόνο μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ μόνο σχετικὰ μ' αὐτόν· ἀποβλέποντας στὸ ἀντικείμενο πού αὐτὸς προστάζει. Ἀλλὰ ἐπίσης τὸ πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἐλευθερία, καὶ πῶς πρέπει νὰ παρουσιαστῇ θεωρητικὰ καὶ θετικὰ αὐτὸς ὁ τρόπος αἰτιότητας, τοῦτο δὲν φαίνεται ἀπ' αὐτὲς τις ἔννοιες· ἀ π α ι τ ε ῖ τ α ι μόνό, μέσω τοῦ ἠθικοῦ νόμου καὶ γιὰ τὸ σκοπὸ τούτου, τὸ ὅτι πρέπει νὰ ὑπάρχη μιὰ ὅμοια αἰτιότητα. Τὸ ἴδιο συμβαίνει καὶ μετὶς ἄλλες ἰδέες, πού καμμιά ἀνθρώπινη διάνοια δὲν θὰ μπορέση ποτὲ ν' ἀποδείξη τὴ δυνατότητά τους, ἀλλὰ καὶ κανένα σόφισμα δὲν θὰ μπορέση νὰ πείσῃ ποτέ, οὔτε καὶ τὸν πιὸ κοινὸ ἀνθρώπο, πῶς αὐτὲς δὲν εἶναι ἔννοιες πραγματικές.

VII.—Πῶς εἶναι δυνατὴ ἡ ἔκτασις τοῦ καθυροῦ λόγου στήν πρακτικὴ ἀποψη, χωρὶς γιὰ τοῦτο νὰ ἐκτείνεται καὶ ἡ θεωρητικὴ γνώσις του

Γιὰ νὰ μὴν εἶναι ἡ ἔκφρασίς μας πολὺ ἀφηρημένη, πρέπει νὰ ἀποκριθοῦμε σ' αὐτὴ τὴν ἐρώτησις ἐφαρμοζοντάς τὴν στήν παροῦσα περίπτωσις. Γιὰ νὰ ἐκτείνουμε π ρ α κ τ ι κ ᾶ μιὰ θεωρητικὴ γνώσις, πρέπει νὰ ὑπάρχη δεδομένος a p r i o r i ῖ ἕνας σκοπός, σὰν ἀντικείμενο (τῆς βούλησής), πού, ἀνεξάρτητα ἀπ' ὅλες τις θεωρητικὰς ἀρχάς, μέσω μιᾶς προσταγῆς (κατηγορικῆς), πού νὰ καθορίζη ἄμεσα τὴ βούλησις, νὰ παρουσιάζεται σὰν πρακτικὰ ἀπαραίτητος· καὶ τοῦτο σ' αὐτὴ τὴν περίπτωσις εἶναι τὸ ἀ ν ὄ τ α τ ο ἀγαθόν. Ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶ-

ναι δυνατό χωρίς νά ὑποθέσουμε τρεῖς θεωρητικῆς ἔν-
 νοιες (πού ἀφοῦ εἶναι μόνο καθαρῆς λογικῆς ἔννοιες,
 δέν μπορεῖ νά βρεθῆ καμμιά ἐποπτεία ἀντίστοιχη μ' αὐ-
 τές, καί ἄρα, ἀπό τή θεωρία, καμμιά ἀντικειμενική πραγμα-
 τικότητα), δηλαδή: ἡ ἐλευθερία, ἡ ἀθανασία κι' ὁ Θεός.
 Μέσω, λοιπόν, τοῦ πρακτικοῦ νόμου, πού προστάζει τήν
 ὑπαρξή τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ τοῦ δυνατοῦ σ' ἓνα κό-
 σμο, ἀπαιτεῖται ἡ δυνατότητα τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν
 τοῦ καθαρῶς θεωρητικοῦ λόγου, ἡ ἀντικειμενική πραγ-
 ματικότητα πού ὁ θεωρητικός λόγος δέν μπορούσε νά
 τοῦς τήν ἐξασφάλισῃ. Μὲ τοῦτο ἡ θεωρητικὴ γνώση τοῦ
 καθαρῶς λόγου πέρνει χωρίς ἀμφιβολία μιὰ προώθησι,
 πού ὅμως συνίσταται ἀπλῶς σὲ τοῦτο· ὅτι οἱ ἔννοιες αὐ-
 τές, πού εἶναι ἄλλωστε γι' αὐτὸν προβληματικῆς, τώρα
 γνωρίζονται κατὰ πειστικὸ τρόπο σὰν τέτοιες, πού σ'
 αὐτὲς ν' ἀντιστοιχοῦν πραγματικὰ ἀντικείμενα, γιατί ὁ
 πρακτικὸς λόγος χρειάζεται ἀπαραιτήτως τήν ὑπαρξή
 τους γιὰ τή δυνατότητα τοῦ ἀντικειμένου του, τοῦ ἀνώ-
 τατου ἀγαθοῦ, πού πρακτικῶς εἶναι ἀπολύτως ἀπαραί-
 τητο, καί γιὰ τοῦτο ἡ θεωρητικὴ γνώση δικαιολογεῖται
 νά τίς ὑποθέτῃ. Ὅμως, ἐπειδὴ, σχετικὰ μὲ τοῦτο, τίπο-
 τε ἄλλο δέν μπορεῖ νά γίνῃ ἀπὸ τὸν πρακτικὸ λόγο πα-
 ρὰ μόνο ν' ἀποδειχτῇ πὼς αὐτὲς οἱ ἔννοιες εἶναι πραγ-
 ματικῆς, κι' ἔχουν πραγματικὰ τὰ ἀντικείμενά τους (δυ-
 νατά), ἀλλὰ μὲ τοῦτο δέν μπορεῖ νά δοθῆ τίποτε, πού ν'
 ἀφορᾷ τήν ἐποπτεία των (πού δέν μπορούμε οὔτε νά
 τήν ἀπαιτήσουμε)· ἔτσι μ' αὐτὴ τήν πραγματικότητα, πού
 παραχωρεῖται στίς ἔννοιες αὐτῆς, δέν εἶναι δυνατὴ καμ-
 μιὰ συνθετικὴ πρότασι. Ἀπὸ θεωρητικὴ λοιπὸν ἀποψη
 δέν μᾶς βοηθάει καθόλου αὐτὴ ἡ ἀνακάλυψι, μολονότι
 ἐκτείνει τὴ γνώση μας σχετικὰ μὲ τήν πρακτικὴ χρησι-
 μοποίησι τοῦ καθαρῶς λόγου. Οἱ τρεῖς ιδέες τοῦ θεω-
 ρητικοῦ λόγου πού ἀναφέραμε δέν εἶναι ἀκόμα καθ'
 ἑαυτὸ γνώσεις, εἶναι ὅμως σ κ έ ψ ε ι ς (ὑπερβατικῆς),
 πού σ' αὐτὲς δέν ὑπάρχει τίποτα τὸ ἀδύνατο.

Οἱ ἔννοιες τώρα αὐτές, μέσω ἑνὸς πρακτικοῦ ἀποδεικτικοῦ νόμου, εἰς ἀπαραίτητες προϋποθέσεις τῆς δυνατότητας ἐκείνου πού ὁ νόμος αὐτός προσταίνει νὰ ἔχουν γιὰ ἀντικείμενο, πέρνουν τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα : μετὰ τὸν νόμον δηλ. αὐτὸν μαθαίνουμε πῶς τοῦτες οἱ ἔννοιες ἔχουσι γιὰ ἀντικείμενα, χωρὶς ἄλλωστε νὰ μπορούμε νὰ δείξουμε τὸ πῶς ἡ ἔννοιά τους ἀναφέρεται εἰς ἕνα ἀντικείμενο· καὶ τοῦτο δὲν ἀποτελεῖ ἀκόμα γνώση αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, γιατί δὲν μπορούμε νὰ κάνουμε συνθετικὰ κρίσεις γύρω ἀπ' αὐτά, οὔτε νὰ καθορίσουμε θεωρητικὰ τὴν ἐφαρμογὴ τους, οὔτε μπορούμε ἄρα νὰ τὶς μεταχειριστοῦμε γιὰ θεωρητικὴν χρησιμοποίησιν τοῦ λόγου, πού σ' αὐτὸ κυρίως συνίσταται κάθε θεωρητικὴ γνώση των. Ὅμως ἡ θεωρητικὴ γνώση ὅχι βέβαια αὐτῶν τῶν ἀντικειμένων, ὅσο τοῦ λόγου γενικά, ἔχει ἐκταθῆ, μετὰ τούτη τὴν ἔννοιαν : ὅτι δηλ. μέσω τῶν πρακτικῶν αἰτημάτων δόθηκα μ' ὅλα ταῦτα σ' αὐτὰς τὶς ἰδέας ἀντικείμενα, ἐφ' ὅσον μιὰ σκέψις, πού ἦταν πρῶτα ἀπλῶς προβληματικὴ, τώρα πέρνει τὴν ἀντικειμενικὴν πραγματικότητα. Μετὰ τοῦτο δηλ. δὲν ἐκτείνεται ἡ γνώση δεδομένων ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων, ἀλλὰ ἐκτείνεται ἡ γνώση τοῦ θεωρητικοῦ λόγου σχετικὰ μετὰ τὸ ὑπεραισθητὸ ἐν γένει, ἐφ' ὅσον ὑποχρεώνεται νὰ παραδεχθῆ πῶς ὑπάρχουσι τέτοια ἀντικείμενα, χωρὶς ὅμως νὰ μπορῆ νὰ τὰ καθορίσῃ περισσότερο, καὶ ἄρα χωρὶς νὰ μπορῆ νὰ ἐκτείνῃ αὐτὴ τὴν γνώσιν τῶν ἀντικειμένων (πού τώρα εἶναι δεδομένα μόνο μιᾶς πρακτικῆς ἀρχῆς καὶ μόνο γιὰ πρακτικὴν χρησιμοποίησιν). Τὴν προώθησιν αὐτὴν ὁ θεωρητικὸς λόγος, πού γι' αὐτὸν ὅλες οἱ ἰδέες εἶναι ὑπερβατικὴς καὶ χωρὶς ἀντικείμενο, τὴν ὀφείλει μόνο στὴν καθαρὴν πρακτικὴν δύναμιν. Οἱ ἰδέες αὐτὲς ἐδῶ γίνονται ὑπαρκτὲς καὶ συστατικὲς, γιατί ἀποτελοῦν ἀρχὴς τῆς δυνατότητας τῆς πραγματοποίησιν τοῦ ἀπα-

ραίτη του αντικειμένου του καθαρού πρακτικού λόγου (του ανώτατου αγαθού), αφού, χωρίς αυτό, είναι αρχές υπερβατικές κι' απλώς κανονιστικές του θεωρητικού λόγου, που του επιβάλλουν, όχι να παραδεχτή ένα νέο αντικείμενο πέρα από την εμπειρία, αλλά μόνο να πλησιάση στην τελειότητα κατά την χρησιμοποίησή του στην εμπειρία. Ἀλλά μὰ καὶ προωθήθηκε μ' αὐτὸ τὸν τρόπο ὁ θεωρητικὸς λόγος, θὰ πραγματευτῆ αὐτὲς τὶς ἰδέες ἀρνητικὰ (καὶ κυρίως μόνο γιὰ νὰ ἐξασφαλίσῃ τὴν πρακτικὴν του χρησιμοποίησιν), δηλαδή δὲν θὰ τὶς ἐκτείνει ἀλλὰ θὰ τὶς διασαφήσῃ γιὰ νὰ ἐμποδίσῃ ἀπ'τὸ ἓνα μέρος τὸν ἀνθρώπου πομορφισμὸν πηγὴ τῆς δεισιδαιμονίας, δηλ. τὴ φαινομενικὴ ἔκτασιν αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν μέσω μᾶς ἀξιουμένης εμπειρίας, καὶ ἀπ' τ' ἄλλο μέρος τὸ φανατισμὸν, πού ὑπόσχεται αὐτῇ τὴν ἔκτασιν μὲ μᾶς ὑπεραισθητῆ ἐποπτεία. Ὅλ' αὐτὰ εἶναι ἐμπόδια σὲ τὴν πρακτικὴν χρησιμοποίησιν τοῦ καθαροῦ λόγου· καὶ πρέπει χωρὶς ἀμφιβολία νὰ τὰ ἀπομακρύνουμε μὲ τὴν ἔκτασιν τῆς γνώσεως μας κατὰ τὴν πρακτικὴν τῆς ἀποψῆς. Σὲ τοῦτο δὲν ἀντιφάσκει τὸ ν' ἀναγνωρίσουμε ταυτόχρονα, πὼς ὁ λόγος ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψῆ δὲν κερδίζει ἔτσι τίποτα.

Γιὰ κάθε χρησιμοποίησιν τοῦ λόγου σχετικὰ μ' ἓνα ἀντικείμενο ἀπαιτοῦνται καθαρὲς ἐννοίαι τῆς διάνοιας (κατηγορίαι), πού χωρὶς αὐτὲς κανένα πρᾶγμα δὲν μπορεῖ νὰ γίνῃ ἀντικείμενο σκέψεως. Μόνο κατὰ τὴν θεωρητικὴν χρῆσιν τοῦ λόγου μποροῦν νὰ ἐφαρμοσθοῦν οἱ ἐννοίαι αὐτὲς, κατὰ μᾶς θεωρητικὴν δηλ. γνώσιν, ἐφ' ὅσον ταυτόχρονα ὑπόκειται πάντοτε σ' αὐτὲς μᾶς ἐποπτεία (πού εἶναι πάντα αἰσθητῆ), χρησιμοποιοῦνται δηλ. ἀπλῶς καὶ μόνον γιὰ τὴν παράστασιν ἑνὸς ἀντικειμένου τῆς δυνατῆς εμπειρίας. Τώρα, ἐδῶ οἱ ἰδέαι τοῦ λόγου, πού δὲν μποροῦν νὰ δοθοῦν κατὰ καμμιὰ ἐμ-

πειρία, ἀποτελοῦν κάτι πού γιά νά τὸ γνωρίσω θὰ ἦμουν ὑποχρεωμένος νά σκεφθῶ χρησιμοποιώντας τις κατηγορίες. Ἀλλὰ ἐδῶ δὲν πρόκειται γιά τὴ θεωρητικὴ γνώση τῶν ἀντικειμένων αὐτῶν τῶν ἐννοιῶν, παρὰ μόνο γιά τὴ γνώση τοῦ ἄν αὐτὸς οἱ ἰδέες ἔχουν ἀντικείμενα. Τὴν πραγματικότητα αὐτὴ τοὺς τὴ δίνει ὁ καθαρὸς πρακτικὸς λόγος καὶ γιὰ τοῦτο ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν πρόκειται νά κάμῃ τίποτ' ἄλλο παρὰ μόνο νά σκεφτῆ αὐτὰ τὰ ἀντικείμενα μέσω τῶν κατηγοριῶν· πράγμα πού, ὅπως δείξαμε, μπορεῖ πολὺ καλὰ νά γίνῃ χωρὶς νά μεταχειριστοῦμε τις ἐποπτεῖες (οὔτε αἰσθητές, οὔτε ὑπεραισθητές), γιὰτι οἱ κατηγορίες ἔχουν τὴν ἔδρα τους καὶ τὴν πηγὴ τους στὴν καθαρὴ διάνοια, πρὶν κι' ἀνεξάρτητα ἀπὸ κάθε ἐποπτεία καὶ σημαίνουν πάντοτε μόνο ἓνα ἀντικείμενο ἐν γένει, μ' ὅποιο δὴ ποτε τρόπο κι' ἄν ἔχη αὐτὸ ὁ θεῖος. Τώρα στίς κατηγορίες, ἐφ' ὅσον ὀφείλουν νά ἐφαρμοστοῦν σ' αὐτὲς τις ἰδέες, δὲν εἶναι βέβαια δυνατό νά δώσουμε ἓνα ἀντικείμενο στὴν ἐποπτεία, ἀλλὰ τὸ ὅτι ὑπάρχει πραγματικὰ ἓνα ἀντικείμενο, δὲν εἶναι δηλ. ἐδῶ κενὴ ἢ κατηγορία, σὰν ἀπλὴ μορφή σκέψης, τοῦτο ἔχει βεβαιωθῆ ἄρκετὰ μέσω ἑνὸς ἀντικειμένου, πού ὁ πρακτικὸς λόγος παρουσιάζει κατὰ ἀναμφισβήτητο τρόπο· καὶ τὸ ἀντικείμενο τοῦτο εἶναι ἡ πραγματικότητα τῶν ἐννοιῶν, πού ἀνήκουν στὴ δυνατότητα τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ. Μ' ὅλα αὐτὰ ὅμως μ' αὐτὴ τὴν προώθηση δὲν ἔγινε οὔτε ἡ παραμικρὴ ἔκταση τῆς γνώσης ὡς πρὸς τις θεωρητικὲς ἀρχές.

*
* *

" Ἄν, οἱ ἰδέες αὐτὲς τοῦ Θεοῦ, ἑνὸς νοητοῦ κόσμου (τὸ Βασίλειο τοῦ Θεοῦ) καὶ τῆς ἀθανασίας, καθορίζονται ἀπὸ κατηγορήματα πού προέρχονται ἀπ' τὴν ἴδια μας τὴ φύση, τὸν καθορισμὸ αὐτὸ δὲν μπορούμε νά τὸν θεωρήσου-

με οὔτε σὰν αἰσθητικὴ παράσταση τῶν καθαρῶν ἐκεί-
 νων λογικῶν ἰδεῶν (ἀνθρωπομορφισμός), οὔτε σὰν ὑπερ-
 βατικὴ γνώση ὑπεραισθητῶν ἀντικειμένων· γιὰ τὰ
 κατηγορήματα αὐτὰ εἶναι ἡ διάνοια καὶ ἡ βούλησις, θεω-
 ρούμενα σιὴν ἀμοιβαία τους σχέσις, καθὼς πρέπει νὰ
 νοοῦνται στὸν ἠθικὸ νόμο, ἄρα μόνον ἐφ' ὅσον κάνουμε
 μιὰ καθαρὴ πρακτικὴ χρῆσις αὐτῶν. Ὅποτε ἀποχωρίζο-
 μαστε νοητικὰ ἀπὸ κάθε τι ἄλλο, πού ἐξαρτᾶται ψυχολο-
 γικὰ ἀπ' αὐτὲς τὶς ἐννοίες, παραιτηροῦμε ἐμπειρικὰ αὐτὲς
 τὶς δυνάμεις μας στὴν ἐφαρμογὴ τους (π.χ. τὸ
 ὅτι ἡ ἀνθρώπινη διάνοια ἐργάζεται μὲ συλλογισμούς, τὸ
 ὅτι οἱ παραστάσεις τῆς εἶναι σκέψεις καὶ ὄχι ἐποπτεῖες,
 τὸ ὅτι οἱ παραστάσεις αὐτὲς διαδέχονται ἡ μία τὴν ἄλλη
 στὸ χρόνον, τὸ ὅτι ἡ ἱκανοποίησις τῆς βούλησός του ἐξαρ-
 τᾶται πάντοτε ἀπ' τὴν ὑπαρξὴ τοῦ ἀντικειμένου τῆς κτλ.
 πού ὄλ' αὐτὰ δὲν μπορεῖ νὰ γίνωνται κατὰ τὸν ἴδιον
 τρόπο καὶ γιὰ τὸ ὑπέρτατον ὄν) καὶ ἔτσι ἀπὸ τὶς ἐννοίες
 πού μ' αὐτὲς ἀντιλαμβανόμεστε ἓνα νοητὸ ὄν, δὲν πα-
 ραμένει ἄλλο, παρὰ μόνον ὅ,τι ἀπαιτεῖται γιὰ τὴ δυνα-
 τότητα τῆς νοητικῆς δημιουργίας ἐνὸς ἠθικοῦ νόμου, ἄρα
 καὶ μᾶς γνώσις τοῦ Θεοῦ, ἀλλὰ μόνον ἀπὸ πρακτικὴ ἀ-
 ποψη. Γιὰ τοῦτο ἂν προσπαθήσουμε νὰ ἐκτείνουμε τὴ
 γνώσις αὐτὴ ἀπὸ θεωρητικὴ ἀποψη, μᾶς παρουσιάζεται
 τότε μιὰ διάνοια, πού δὲν σκέπτεται, ἀλλ' ἀντιλαμβάνε-
 ται μὲ τὶς αἰσθήσεις· μιὰ βούλησις πού κατευθύνεται σ'
 ἀντικείμενα πού ἡ ὑπαρξὴ τους δὲν ἐξαρτᾶται καθόλου
 ἀπὸ τὴν ἱκανοποίησίν της (δὲν θέλω οὔτε ν' ἀναφέρω τὰ
 ὑπερβατικὰ κατηγορήματα, καθὼς π.χ. ἓνα μέγεθος τῆς
 ὑπαρξῆς, δηλ. ἡ διάρκειά, πού ὅμως νὰ μὴν ὑπάρχη στὸ
 χρόνον, πού εἶναι τὸ μοναδικὸ σὲ μᾶς μέσο, γιὰ νὰ πα-
 ραστήσουμε τὴν ὑπαρξὴ σὰ μέγεθος)· ἀπλὲς ιδιότητες,
 πού ἀπ' αὐτὲς δὲν μπορούμε νὰ σχηματίσουμε μιὰ ἐννοία
 πού ν' ἀποτελεῖ γνώσις τοῦ ἀντικειμένου καὶ ἔτσι μᾶ-
 θάμε πὼς αὐτὲς δὲν μποροῦν ποτὲ νὰ χρησιμοποιηθοῦν
 γιὰ μιὰ θεωρίαν τῶν ὑπεραισθητῶν ὄντων, ἄρα, ἀπ'

αὐτὴ τὴν πλευρά, δὲν μᾶς δίνουν ποτὲ τὴ δυνατότητα νὰ θεμελιώσουμε μιὰ θεωρητικὴ γνώση, ἀλλ' ἡ χρῆση τους περιορίζεται μόνο στὴν ἀσκηση τοῦ ἠθικοῦ νόμου.

Τὸ τελευταῖο αὐτὸ σημεῖο εἶναι τόσο φανερό, καὶ μπορεῖ νὰ δειχτῆ τόσο καθαρά στὴν πράξη, ὥστε μποροῦν νὰ προκληθοῦν ἐλεύθερα ὅλοι οἱ λόγοι τῆς φυσικῆς θεολογίας (Natürliche gottesgelehrte) νὰ μᾶς ὀνομάσουν ἔστω καὶ μιὰ ἰδιότητα, ἢ τῆς διάνοιας ἢ τῆς βούλησης, πού νὰ καθορίζη αὐτὸ τὸ ἀντικείμενο τους (πέρα ἀπὸ τὰ ἀπλῶς ὄντολογικὰ κατηγορήματα), πού σ' αὐτὴ νὰ μὴ μπορῆ κατὰ ἀναμφισβήτητο τρόπο νὰ δειχτῆ πῶς, ἂν χωριστῆ ἀπ' αὐτὴ κάθε ἀνθρώπομορφικὸ στοιχεῖο, δὲν μᾶς μένει παρα ἢ ἀπλή λέξη, χωρὶς νὰ μπορούμε νὰ τῆς δώσουμε οὔτε τὴν παραμικρὴ ἔννοια πού μ' αὐτὴν θὰ ἦταν δυνατό νὰ ἐλπίσουμε μιὰ ἔκταση τῆς θεωρητικῆς γνώσης. Ἀλλά, σχετικὰ μὲ τὴν πρακτικὴ χρησιμοποίησι, μᾶς μένει ὅμως ἀκόμα ἀπὸ τις ἰδιότητες μιᾶς διάνοιας ἢ μιᾶς βούλησης ἢ ἔννοια μιᾶς σχέσης, πού σ' αὐτὴν ὁ πρακτικὸς νόμος (πού ἀκριβῶς καθορίζει a priori τὴ σχέση αὐτὴ τῆς διάνοιας πρὸς τὴ βούληση) δίνει τὴν ἀντικειμενικὴ πραγματικότητα. Μιὰ κι' ἔγινε τοῦτο δίνεται ἐπίσης ἡ πραγματικότητα στὴν ἔννοια τοῦ ἀντικειμένου μιᾶς βούλησης, καθωρισμένης ἠθικὰ (στὴν ἔννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ), καί, μ' αὐτιό, στὶς προϋποθέσεις τῆς δυνατότητάς του, στὶς ἰδέες τοῦ Θεοῦ, τῆς ἐλευθερίας καὶ τῆς ἀθανασίας, ἀλλὰ πάντοτε μόνο γιὰ τὴν πρακτικὴν τοῦ ἠθικοῦ νόμου (γιὰ κανένα θεωρητικὸ σκοπό).

Μετὰ ἀπ' αὐτὲς τις παρατηρήσεις εἶναι τώρα εὐκόλο νὰ βροῦμε καὶ τὴν ἀπόκριση στὴν ἐνδιαφέρουσα ἐρώτησι: ἂν ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ ἀνήκη στὴ φυσικὴ (ἄρα καὶ στὴ μεταφυσικὴ, πού περιέχει μόνο τις καθαρὰς a priori ἀρχές τῆς πρώτης κατὰ παγκόσμια σημασία), ἢ στὴν ἠθικὴ. Τὸ νὰ ἐξηγήσουμε τις φυσικὲς καταστάσεις ἢ τις μεταβολές τους, μὲ τὸ ν' ἀνατρέξουμε στὸ Θεὸ σὰν δη-

μιουργὸ ὄλων τῶν πραγμάτων, τοῦτο δὲν εἶναι βέβαια.
 μιὰ φυσικὴ ἐξήγηση. Ἄλλὰ τὸ νὰ φτάσουμε μὲ τὴ μετα-
 φυσικὴ ἀπὸ τὴ γνώση αὐτοῦ τοῦ κόσμου στὴν ἔννοια
 τοῦ Θεοῦ καὶ στὴν ἀπόδειξη τῆς ὑπαρξῆς του μὲ ἀσφα-
 λεῖς λογικοὺς συλλογισμοὺς, τοῦτο εἶναι ἀδύνατο ἀπὸ τὸ
 γεγονός, πὼς θάπρεπε νὰ γνωρίζαμε αὐτὸ τὸν κόσμο σὰν
 τὸ τελειότερο δυνατὸ σύμπαν· ἄρα, γιὰ νὰ πετύχουμε
 τοῦτο, θάπρεπε νὰ γνωρίζουμε ὄλους τοὺς δυνατοὺς κό-
 σμους (γιὰ νὰ μπορούμε νὰ τοὺς συγκρίνουμε μ' αὐτόν),
 νὰ εἴμαστε ἄρα πανεπιστήμονες γιὰ νὰ μπορούμε νὰ
 ποῦμε πὼς τοῦτο εἶναι δυνατὸ νὰ γίνη μόνο ἂ π ὀ ἔ ν α
 Θεο (καθὼς πρέπει νὰ σκεφτοῦμε αὐτὴ τὴν ἔννοια).
 Ἄλλ' ἐκτὸς ἀπ' αὐτό, εἶναι ἀπολύτως ἀδύνατο νὰ γνω-
 ρίσουμε ἀπὸ ἀπλῆς ἔννοιες τὴν ὑπαρξὴ αὐτοῦ τοῦ ὄντος,
 γιατί μιὰ πρόταση γιὰ τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς ὄντος, ἀπὸ τὴν
 ὁποία σχηματίζω μιὰ ἔννοια, λέγει, πὼς τὸ ὄν αὐτὸ ὑ-
 πάρχει· καὶ εἶναι συνθετικὴ πρόταση. Εἶναι δηλ. μιὰ
 πρόταση ποὺ προχωρεῖ πέρα ἀπ' αὐτὴ τὴν ἔννοια καὶ
 λέει περισσότερα ἀπ' ὅ,τι εἶχα διανοηθῆ μὲ κείνη τὴν
 ἔννοια, δηλ. πὼς σ' αὐτὴ τὴν ἔννοια τῆς διανοίας ἀντι-
 στοιχεῖ ἀκόμη ἓνα ἀντικείμενο ἔξω ἀπ' τὴ διάνοια, πρά-
 γμα ποὺ εἶν' ἀδύνατο νὰ βγῆ μὲ κανένα λογικὸ συλλο-
 γισμό. Μόνο ἓνας μοναδικὸς τρόπος παραμένει λοιπὸν στὴ
 διάνοια γιὰ νὰ πετύχη αὐτὴ τὴ γνώση: ὅταν δηλ. τὸ κα-
 θαρὸ λογικὸ καθορίζει τὸ ἀντικείμενό του ξεκινώντας
 ἀπὸ τὴν ὑπέρτατη ἀρχὴ τῆς καθαρῆς πρακτικῆς του χρη-
 σιμοποίησης (γιατὶ χωρὶς αὐτὸ ἡ πρακτικὴ χρησιμοποίηση
 κατευθύνεται ἀπλῶς πρὸς τὴν ὑπαρξὴ ἑνὸς πράγματος
 σὰ συνέπεια τοῦ λόγου). Καὶ τότε ἐμφανίζεται, ὄχι μόνο
 στὴν ἐκπλήρωση τοῦ ἀπαραιτήτου του καθήκοντος, δηλ.
 στὴν ὑποχρεωτικὴ τάση τῆς βούλησης πρὸς τὸ ἀνώτατο
 ἀγαθόν, ἢ ἀναγκαιότητα νὰ παραδεχτοῦμε ἓνα τέτοιο
 πρωταρχικὸ ὄν σχετικὰ μὲ τὴ δυνατοτητα αὐτοῦ τοῦ ἀ-
 γαθοῦ στὸν κόσμο, ἀλλὰ ἐμφανίζεται ἀκόμα κάτι ποὺ
 ἔλειπε ἐντελῶς ἀπὸ τὴν πρόοδο τοῦ λόγου στὸ φυσικόν

του δρόμο, δηλ. μιὰ καθωρισμένη με ἀκρίβεια ἔννοια αὐτοῦ τοῦ ἀρχικοῦ ὄντος. Γιατὶ μόνο κατὰ ἓνα μικρὸ μέρος γνωρίζουμε αὐτὸ τὸν κόσμον, κι' ἀκόμα λιγώτερο μπορούμε νὰ τὸν συγκρίνουμε μ' ὄλους τοὺς δυνατοὺς κόσμους. Μποροῦμε βέβαια νὰ συμπεράνουμε ἀπὸ τὴν τάξη, τὴ σκοπιμότητα καὶ τὸ μεγαλεῖο του, ἓνα δημιουργό του σοφὸ, ἀγαθὸ κι' ἰσχυρὸ κτλ. ἀλλὰ ὄχι καὶ τὴν πανεπιστημοσύνη, τὴν παναγαθοσύνη καὶ τὴν παντοδυναμία του. Μποροῦμε βέβαια πολὺ καλὰ νὰ τοῦ παραδεχθῶμε τὸ δικαίωμα νὰ συμπληρώσῃ αὐτὴ τὴν ἀναπόφευκτη ἔλλειψη με τὴν ἐπιτροπὴ κι' ἐντελῶς λογικὴ ὑπόθεσι πὼς, ἀφοῦ σὲ τόσα μέρη, ποὺ προσφέρονται ἀπὸ κοντὰ στὴ γνώση μας, ἐκδηλώνεται ἡ σοφία, ἡ καλωσύνη κλπ. θὰ συμβαίη τὸ ἴδιο καὶ σ' ὅλα τ' ἄλλα, κι' εἶναι ἄρα λογικὸ ν' ἀποδώσουμε κάθε δυνατὴ τελειότητα στὸ δημιουργὸ τοῦ κόσμου· ἀλλὰ τοῦτο δὲν εἶναι λογικὸς συλλογισμὸς, ποὺ ἀπ' αὐτὸν νὰ μπορούμε νὰ καυχηθῶμε γιὰ τὴν ὀξυδέρκειά μας, παρὰ μόνο δικαίωμα ποὺ μπορούμε νὰ τῆς τὸ παραχωρήσουμε, ποὺ χρειάζεται ὅμως ἀκόμα νὰ συστηθῇ κι' ἀπὸ κάπου ἄλλου γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ τὸ χρησιμοποιήσουμε. Κατὰ τὸν ἐμπειρικὸ λοιπὸν δρόμο (τῆς φυσικῆς) ἡ ἔννοια τοῦ Θεοῦ παραμένει πάντοτε μιὰ ἔννοια, ποὺ δὲν εἶναι με ἀκρίβεια καθωρισμένη, τῆς τελειότητας τοῦ πρώτου ὄντος, γιὰ νὰ μπορέσουμε νὰ τὸ κρατήσουμε ἐξισωμένο με τὴν ἔννοια μιᾶς θεότητος (ἀλλὰ ἐδῶ δὲν μπορούμε τίποτα νὰ πετύχουμε ἀπὸ τὴ μεταφυσικὴ στὸ ὑπερβατικὸ της μέρος).

Προσπαθῶ τώρα νὰ συνδέσω τὴν ἔννοια αὐτὴ με τὸ ἀντικείμενο τοῦ πρακτικοῦ λόγου καὶ βρίσκω πὼς ἡ ἠθικὴ ἀρχὴ τὴν ἐπιτρέπει μόνο σὰν δυνατὴ, με τὴν ὑπόθεσι ἑνὸς δημιουργοῦ τοῦ κόσμου, ποὺ νὰ ἔχη τὴν ὑψίστη τελειότητα. Ὁ δημιουργὸς αὐτὸς ὀφείλει νὰ εἶναι πανεπιστήμων, γιὰ νὰ γνωρίζῃ τὴ διαγωγὴ μου ὡς τὴν παραμικρὴ λεπτομέρεια τῆς πρόθεσής μου σ' ὅλες τὶς δυνα-

τὲς περιπτώσεις καὶ γιὰ ὅλο τὸ μέλλον· παντοδύναμος γιὰ νὰ δίνη στὴ διαγωγή μου τὶς ἀνάλογες συνέπειες· τὸ ἴδιο πρέπει νὰ εἶναι πανταχοῦ παρὼν, αἰώνιος κλπ. Ὁ ἠθικὸς ἄρα νόμος, μετὰ τὴν ἔννοια τοῦ ἀνώτατου ἀγαθοῦ σὰν ἀντικείμενο τοῦ καθαροῦ πρακτικοῦ λόγου, καθορίζει τὴν ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος σὰν ὑπερτάτου ὄντος· πράγμα πού δὲν μπόρεσε νὰ πραγματοποιηθῇ μετὰ τὴ φυσικὴ μέθοδο οὔτε ἄρα μετὰ τὴ θεωρητικὴ μέθοδο τοῦ λόγου. Ἡ ἔννοια ἄρα τοῦ Θεοῦ εἶναι μιὰ ἀρχικὴ ἔννοια, πού δὲν ἀνήκει στὴν φυσικὴ, δὲν εἶναι δηλαδὴ κατάλληλη γιὰ τὸ θεωρητικὸ λόγο, ἀλλ' ἀνήκει στὴν ἠθικὴ· καὶ τὸ ἴδιο μπορούμε νὰ ποῦμε καὶ γιὰ ὅλες τὶς ἄλλες λογικὲς ἔννοιες, πού σὰν αἰτήματα τοῦ λόγου στὴν πρακτικὴ του χρησιμοποίησις τὶς συναντήσαμε πάρα πάνω.

Τὸ ἄν στὴν ἱστορία τῆς ἑλληνικῆς φιλοσοφίας, ἐκτὸς ἀπ' τὸν Ἀναξαγόρα, δὲν συναντοῦμε ἕχνη δηλωτικὰ μιᾶς καθαρῆς λογικῆς θεολογίας. τοῦτο δὲν ὀφείλεται στὸ ὅτι οἱ ἀρχαῖοι φιλόσοφοι ἐστεροῦντο πνεύματος ἢ ὀξυδερκείας γιὰ νὰ ἐξυψωθοῦν μετὰ τὴ θεωρία στὴ θεολογία αὐτή, τοῦλάχιστο μετὰ μιὰ ἐντελῶς λογικὴ ὑπόθεσις. Τὴν πράγμα θὰ ἦταν πιὸ εὐκόλο, εἰ τὸ φυσικώτερο, ἀπὸ τὴ σκέψη πού παρουσιάζεται μόνη τῆς στὸν καθένα, νὰ παραδεχτῆ ἀντὶ γιὰ ἀπεριόριστους βαθμοὺς τελειότητος στὶς διάφορες αἰτίες τοῦ κόσμου, μιὰ μοναδικὴ λογικὴ αἰτία πού νὰ ἔχη κάθε τελειότητα; Ἀλλὰ νομίζανε πὼς τὰ κακὰ (Vebel) στὸν κόσμο ἦσαν πολὺ σοβαρὲς ἀντιθέσεις, στὸ νὰ παραδεχτοῦνε μιὰ τέτοια ὑπόθεσις. Ἐδειχναν λοιπὸν πνεῦμα καὶ ὀξυδερκεία ἀκριβῶς σὲ τοῦτο: στὸ ὅτι δηλ. δὲν ἐπέιρεπαν στὸν ἑαυτὸ τους μιὰ τέτοια ὑπόθεσις καὶ προσπαθοῦσαν νὰ βροῦν ἀνάμεσα στὶς φυσικὲς αἰτίες τὴν πρωταρχικὴν. Ὅταν ὅμως ὁ εὐφυῆς αὐτὸς λαὸς προσώδευσε τόσο, ὥστε νὰ πραγματεύεται φιλοσοφικὰ ἀκόμα καὶ τὰ ἠθικὰ ἀντικείμενα, πού σχετικὰ μ' αὐτὸ τὸ θέμα ἄλλοι λαοὶ δὲν ἔλεγαν

παρὰ μόνο φλυαρίες, τότε μονάχα νοιώσανε μιὰ νέα ἀνάγκη, μιὰ ἀνάγκη πρακτική, πού τους ἔδειξε μ' ὠρισμένο τρόπο τὴν ἔννοια τοῦ πρωταρχικοῦ ὄντος. Σὲ τοῦτο ὁ θεωρητικὸς λόγος δὲν ἀνακατεύτηκε παρὰ μόνο γιὰ νὰ στολίση μιὰ ἔννοια, πού δὲν γεννήθηκε στὴν περιοχὴ του, καὶ νὰ τὴν ἐνισχύσει μὲ μιὰ σειρά ἀπὸ ἐπικυρώσεις, παρμένες ἀπὸ τὸν φυσικὸ κόσμο.

*
* *

Ἄπ' τὶς παρατηρήσεις αὐτὲς ὁ ἀναγνώστης τῆς Κριτικῆς τοῦ καθαρῦ θεωρητικοῦ λόγου θὰ πειστῆ στὴν ἐντέλεια γιὰ τὸ πόσο ὑπῆρξε ἀναγκαία, καὶ πόσο ἐνισχυτικὴ γιὰ τὴ θεολογία καὶ τὴν ἠθική, ἢ κοπιαστικὴ ἐκείνη παραγωγή τῶν κατηγοριῶν. Γιατὶ μόνο ἔτσι, τοποθετώντας τες στὴν καθαρὴ διάνοια, μπορούσαμε ν' ἀποφύγουμε τὸ νὰ θεωρηθοῦν, κατὰ τὸν Πλάτωνα, γιὰ ἔμφυτες καὶ τὸ νὰ βασιστοῦν σὲ ὑπερβατικὰ αἰτήματα καὶ θεωρίες τοῦ ὑπεραισθητοῦ, πού φαίνονται ἄσκοπα. Καὶ μόνο ἔτσι, θεωρώντας τες σὰν ἐπίκτητες μπορούσαμε νὰ ἐμποδίσουμε τὸ νὰ περιοριστῆ ἢ χρῆση τους κι' ἀπὸ πρακτικὴ ἀκόμα ἀποψη, μόνο στὶς καθοριστικὲς αἰτίες τῶν αἰσθήσεων, ὅπως τὸ ἤθελε ὁ Ἐπίκουρος. Ἀλλὰ τώρα, ἀφοῦ ἡ Κριτικὴ μ' αὐτὴ τὴν παραγωγή ἀπέδειξε 1) πὼς αὐτὲς δὲν ἔχουν ἐμπειρικὴ καταγωγή κι' ἔχουνε τὴν ἕδρα τους καὶ τὴν πηγὴ τους ἀρχιόρι στὴν καθαρὴ διάνοια καὶ 2) πὼς ἀναφερόμενες στὰ ἀντικείμενα ἐν γένει, ἀνεξάρτητα ἀπὸ τὴν ἐποπτεία τους, παράγουν μιὰ θεωρητικὴ γνῶση, βέβαια μόνο στὴν ἐφαρμογὴ τους στὰ ἐμπειρικὰ ἀντικείμενα, ἀλλ' ὅμως ἐφαρμοζόμενες σ' ἓνα ἀντικείμενο δεδομένο μέσω τοῦ καθαρῦ πρακτικοῦ λόγου, χρησιμεύουν ἐπίσης γιὰ τὴν καθωρισμένη σκέψη τοῦ ὑπεραισθητοῦ, ἐφ' ὅσον αὐτὸ καθορίζεται μόνο μὲ